

waschvrouw, als ze er geld voor over hebben een rijk gebeeldhouwde grafsteen tot de zijne of hare maken, de reizigers met de catalogi komen tot in de kleinste dorpen van het groote duitsche rijk. Zou, vraagt Hannig, het geen aanbeveling verdienen, voor allen, wien de nakomelingschap toch geen lauwerkranen vlecht, maar af te zien van het onvergankelijke graniet en een materiaal te nemen, dat met de verbleekte herinnering eveneens vervalt? En dan komen we van zelf tot het hout, dat in de laatste jaren steeds minder ook bij ons voor dat doel gebruikt wordt.

Het Münchener Waldfriedhof, de schepping van Hans Graessel, geeft ons hier weer het navolgenswaardige voorbeeld. Daar toch vindt men rijen van graven met houten kruisen van een bepaald type, terwijl eveneens de smeedijzeren grafteekens in eere hersteld zijn. Er is

geen fraaier en meer passende versiering denkbaar dan een goeduitgevoerd ijzeren grafkruis, vooral mag dit gelden voor kindergraven. Hierbij komt nog, dat een dergelijke herinnering belangrijk goedkoper is dan een trogvormig zerkje van cement of namaak graniet. In Stettin zag ik de ijzeren teekens uit den Oberlausitz, die in hun meer weelderige versieringsmotieven herinneren aan het zoogenaamde Jezuitenbarok van de silezische bergprovincies. Ze doen ons vol bewondering zijn voor de hooge ontwikkeling van de smeedkunst, die vooral in de fijne behandeling van het rankwerk en den doorsteekarbeid voorbeeldig te noemen

is. Daar in Pommeren geen ijzer gewonnen wordt, komen slechts sporadisch inheemsche ijzeren grafteekens voor. Het Stettiner Kerkhof bezit er toch nog een drietal uit Rindenberg, in het district Demmin, die in al hun naïeviteit toch belangwekkend te noemen zijn, daar de tot bekroning dienende lijnen van een zeer goeden stijl getuigen.

In Scandinavië vindt men overal de ijzeren grafteekens terug. In Smaland, waar een oud grafveld der tiende eeuw gevonden wordt, eenzaam gelegen in een zwak heuvelend landschap, worden ook fraai gebeitelde zerken aangetroffen en de directies der Zweedsche openlucht-

musea te Jönköping en Stockholm, hebben terecht ingezien, dat een wetenschappelijke beschouwing der vormenrijke grafsteenen resultaten kon opleveren, welke de moeiten en de kosten van het verzamelen ruimschoots beloonde.

Zoo toont Skansen de oude grafkruisen uit het kerspel Rackeby in de provincie Westergotland, welke niet noemenswaard afwijken van de middeleeuwsche vormen, zoo stond ik stil bij menigen Rünestein uit de eerste eeuwen van het Christendom, ontcijferend het nog aanwezige rünenschrift inhoudend een vrome bede voor het zieleheil van den afgestorvene, terwijl vele grafteekens in ijzer zeldzame piëteit verraden in de kunstzinnige bewerking van het smeedwerk. Welke merkwaardige theorieën zouden de folkloristen hier kunnen toetsen aan vergelijkingsmateriaal. Hoe zou kunnen worden uitgemakt of het kruis met den cirkel het

HOUTEN GRAFTEEKENS UIT POMMEREN IN DE HISTORISCHE AFDEELING VAN HET KERKHOF TE STETTIN.

Symbol was van het heidensche zonnrad met het christelijke kruis dan wel verband hield met de broodringen, welke men oudtijds in de graven legde als offers.

Wel degelijk heeft men deze beteekenis der oude begraafplaatsen erkend en in het Oostpruisische Heimatmuseum heeft professor Detleffsen dan ook twee imitatie-kerkhoven aangelegd, een Ritàusch en een Oberlandisch. In het laatste zien we de eigenaardigste pro-

nen uithouden, bewijst ons in het Stettiner kerkhof een exemplaar uit Hammer, dat het jaartal 1832 voert en dus meer dan 80 jaar oud moet zijn.

Een zeer merkwaardige milstolpe van 1737 uit Smaland is een meer dan anderhalve eeuw oude getuige voor de duurzaamheid van goed eikenhout zelfs in een zoo ruw klimaat als Zweden voor een groot deel van het jaar aanwijst. Uit een kul-

HET IMITATIE-KERKHOF IN SKANSEN BIJ STOCKHOLM.

ducten van grafteekens. Uit dikke eikenstammen werden ze gehouwen, ten deele rijk gesneden en steeds in bonte kleuren beschilderd. Trouwens dit komt ook in Pommeren voor en op de ijzeren kruizen uit den Oberlausitz was zoo zwaar verguldsel gebracht, dat men, na verwijdering van de overgestreken verflaag dit heden ten dage nog kan aantoonen. Tegen de inwerking van het weer werden ze beschut door blikplaten. Dat dergelijke houten grafteekens het lang kun-

tuurhistorisch oogpunt is het tevens een belangrijk exemplaar, daar het in beeld brengt hoe de allereerste mijlpalen in Skandinavië van hout en niet van steen waren, zooals trouwens ook het woord stolpe = paal (o.a. in stolpbod, een schuur op palen) aangeeft. Later werden ze ook uit ijzer gegoten, vooral onder de regeering van Adolf Frederik (1758—1778)

Het Litausche kerkhof op een der schilderachtigste plekjes van het uitgestrekte terrein

gelegen, laat ons bontbeschilderde en met veel snijwerk versierde planken zien, die in hun vormen tot een zeer hoogen ouderdom terug te brengen zijn. Als een eigenaardige versiering moeten hier de uitgesneden en op spiralen zittende vogeltjes vermeld worden, welke met den wind meedraaien en die ik vervormd tot windvaantjes ook op vele zweedsche kerkhoven aantrof. Deze lijkplanken zijn over het algemeen minder goed verzorgd, dan die uit het Oberland, wat zijn oorzaak vindt in het feit, dat ze in den begrafenisstoet meegevoerd werden en men ze dus steeds vlug moest verwaardigen. Hier vinden wij een overgang tot de z.g. „Totenbretter”, ook „Rebretter” (m.h. rêt, o.h.d. hrêolijk), Leichladen, Leichbretter geheeten en waaronder men verstaat de planken, waarop spoedig na het afsterven de doode gelegd wordt. Als aandelen worden ze voorzien van den naam van den afgestorvene, soms nog met een drietal kruisen versierd en zoo bewaard. Vooral vond men deze soort grafteekenen veel in Bohemen, en menig kerspel ging trotsch op rijkbeschilderde Rebretter. Vrij algemeen werden ze tegen schuren

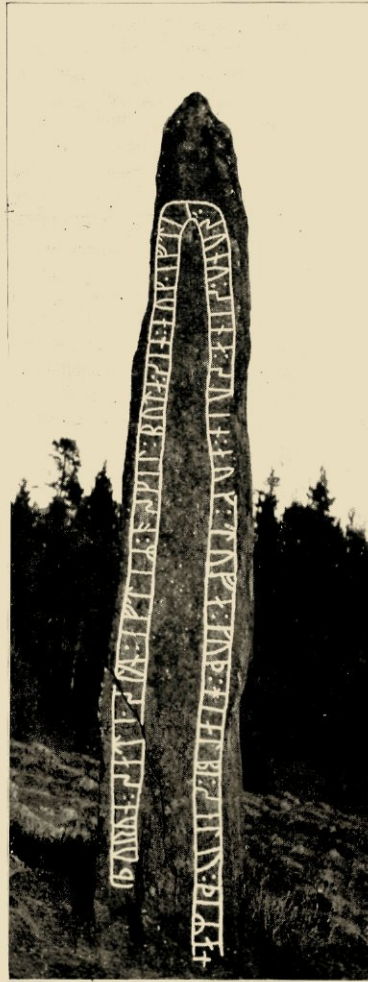
of tegen de veelvuldige veldkruisen geplaatst, terwijl de minder fraai bewerkte gebruikt werden als vlonders, voorwaar een eigenaardige manier om de afgestorvenen in eere te houden. In het Salzburger Flachgau is het een oude volksgewoonte, dat ieder, die zoo'n brugje betreedt een Onze Vader voor het zieleheil bidt van den doode, waarbij

men er angstvallig voor waakt niet op de ingesneden kruisjes te trappen, „da es den armen Seele weh thun würde”.

De geografische verbreiding reikt in het westen tot het Lechdal (Leermos), oostelijk tot Odenburg, zuidelijk tot over den Donau in den Pinzgau, en noordelijk tot in den Oberpfalz. Verder vindt men ze veelvuldig in het Bohemerwoud, waar ze voornamelijk opgesteld zijn langs den ook ten onzent bekenden „liekeweg”, waarlangs de „Bbegancnisse” ging en die tijdens het leven van den ter ziele gegane zijn kerkweg was.

Evenals ook op onze dorpsche doodenakkers vele eigenaardige opschriften gevonden worden als: „Alle vleesch is als gras, en zijn heerlijkheid slechts Grasbloemen, Anno 1542”, zoo wordt ook menig zelfs comisch klinkend rijm medegedeeld van de Totenbretter. Een ervan, ons door Ludwig Hörman medegedeeld, laten we hier volgen.

„Mein Kind, das war
ein Rosenknopf.
Wollt' eine Rose werden,
Da kam der Tod und
roch daran,
Da war's nicht mehr auf
Erden.”

RÛNESTEEN UIT VARNAMVO IN SMALAND.

Andere zeer bijzondere grafgedenkteekenen worden op het eiland Föhr aangetroffen. Daar is tot waarheid gekomen, dat „einem Gebeine ein Gebein als Monument gesetzt war”. Daar er op het eiland geen boomen groeiden, en de visschers van de walvischvangst vele kaken meebrachten, lag het voor de hand, dat deze daar evenals bij ons voor verschil-

lende doeleinden werden gebruikt. Zoo deel van het eiland steenhouders woonden, vertelt Kohl ons in 1, 168, dat men in plaats van het dure zandsteen, dat uit Hamburg en Holland moest komen, gedenkteekenen van walvischkaken oprichtte, vooral op kindergraven. Evenals op een gewoon houten kruis, werd ook hier de inscriptie ingesneden, zooals nog overgebleven 17 eeuwsche exemplaren laten zien.

Algemeen werd op Föhr verteld, dat de kapiteins van de Groenlandvaart in Amsterdam de ongehouden zandsteenen kochten, en deze op de maandenlange vaart in de noordelijke zeeën bewerkten of

door de bemanning lieten bewerken, evenals staat beneden dat der indolenten, die de dit ontwijfelbaar het geval is met de kunstig grafteekenen van alle gemeenschappelijkheid besneden mangelp plankjes en zwingelborden, die nu nog in vele musea van Scandinavië en Noord-Duitsland de bewondering opwekken van ieder bezoeker. Er zijn echter ook personen, die beweren, dat deze zandsteenen bewerkt werden op het eiland zelf

en zij voegen als bewijs hiervoor aan, dat voor twee generaties terug in het Westelijk

die hun oud bedrijf nog uitoefenden.

Uit de hier gegeven voorbeelden is voldoende aangetoond, hoe in verschillende streken uiting gegeven werd aan de gevoelens der overlevenden, die op de meest uiteenlopende wijzen worden vastgelegd in grafteekens, 't mogen dan eenvoudige Totenbretter of statige mausoleums zijn.

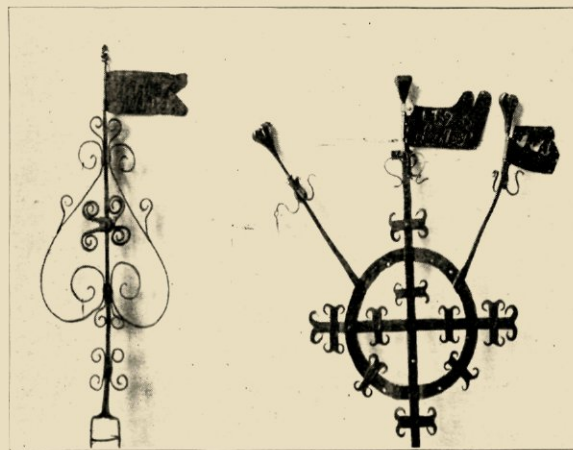
Te begrijpen is het, dat de nieuwe en edele opvattingen der moderne kerkhofkunst door velen niet aanvaard werden, daar het getal voor nieuwe denkbeelden rijpe

mensen steeds verre los wilden maken. Dit kan alleen dáár geschieden, waar elk graf afzonderlijk gelegen is, omgeven door een zorgvuldig gekozen beplanting. Uit den aard der zaak is dit alleen mogelijk voor kostbare familiegraven, die een geheel afzonderlijke

behandeling eischen en waarbij hoofdzak is de harmonie van het kunstwerk met de

OUDE ZONNERAD-KRUIZEN.

DE TYPISCHE WINDVAANTJES DER ZWEEDSCHE BOERENGRAVEN.

omgeving. Wel moet men hierbij niet uit het oog verliezen dat op een kerkhof meer dan elders het vooral de subjectieve schoonheidszin van den beschouwer is, die met zijn meer of mindere ontvankelijkheid voor verschillende schoonheidsgewaarwordingen de waarde bepaalt van de gedenkteeken, doch wat ver boven het persoonlijke uitrekt. is de kleurenwerking van het samengaan

gedenkteeken tot hun recht, doch dikwijls wordt ook de schoonheid van het geheel in niet geringe mate voor ons verhoogd.

Dofzwarte voorwerpen kaatsen echter weinig of geen licht terug, en zoo is het gemakkelijk in te zien, dat dofzwarte granietmonumenten, geplaatst tegen een donkeren wand, niet zeer de aandacht tot zich trekken.

Dat is natuurlijk in lijnrechte tegenstelling

RIJK VERSIERDE ZWEEDSCHE GRAFKRUIZEN.

van menschenarbeid en natuur.

Waar, zooals algemeen bekend mag worden verondersteld, de verschillende kleuren het voornaamste hulpmiddel zijn om de voorwerpen te zien, dus te waardeeren, zoo ontgaat ons veel van mogelijke vormschoonheid, wanneer het onderscheid tusschen voorwerp en achtergrond niet scherp te trekken is. Immers door dit contrast komen niet alleen de afzonderlijke deelen van een

met de bedoeling, waarmede de nazaten het monument hebben opgericht, en daarom heeft men de levenlooze werking van het doffe zwart trachten op te heffen door de steen te polijsten. Doch toen kwam men van kwaad tot erger, daar gepolijste vlakken als spiegels werken en nu de scherpe kanten der vlakken lijnen snijden in het groene vlak van heesters, zoo dat nooit een harmonisch geheel verkregen wordt, maar het grafteeken in zijn

blanke vlakken met goudletters-inscriptie al op het veld van Mars te Rome wel de meest bekende zijn.

Wanneer we de hierbij gereproduceerde graven van de Dusseldorfsche familie Dr. Franz Schoenfeld en der Stettiner Familie Emil Bohm vergelijken met de producten van vorige generaties, dan stemt het tot verheugen, dat nu in vele steden kunstenaars van naam hun aesthetisch scheppingsvermogen in dienst gesteld hebben van de kerkhofkunst. Ook onze Nederlandse begraafplaatsen wijzen in de laatste jaren een steeds grooter aantal kunstwerken aan.

Als hoogst ontwikkeld herinneringsteeken staat daar in verheven omgeving het mausoleum. Als een der zeven wereld-wonderen gold de naar koning Mausolus van Karië (353 v. Chr.) door Satyrus en Pythius gebouwden eeretempel, waarin Artemisia haren echtgenoot bewende. Later werden bijna alle voorname graf-tempels mausoleums geheeten,

waaronder die van Hadrianus en Augustus kamers van Mycene rustten de dooden, met

EEN MET DE ZORGVULDIGE BEPLANTE OMGEVING
HARMONIEEREND GRAFMONUMENT UIT SCHELPEKALK
MET BRONZEN FIGUUR IN HET STETTINER FRIEDHOEF.

MODERN FAMILIEGRAF VAN MUSCHELKALK TE STETTIN.

Wij geven (bl. 433/4) het koninklijk mausoleum van Herrnhausen, waar temidden van een trotsche omgeving een statige oude lindenlaan den toegangsweg vormt naar het in Griekschē stijl opgetrokken laatste verblijf van de als een vader des vaderlands beminden koning Ernst August en Koningin Friederike van Hannover. Het inwendige is door de weloverwogen architectuur en door het rijke Carrarisch marmer van een wijdingsvolle schoonheid. De op marmeren sarcophagen rustende beelden zijn volgens deskundigen de groot-

Schuster bouwde het mausoleum naareen ontwerp van den beroemden Laves in de jaren 1842—'47 voor een bedrag van ongeveer 400.000 Mark.

De gewoonte het beeld van de afgestorvenen op sarcophagen in marmer uit te hewen vinden we reeds heel vroeg in de geschiedenis vermeld. In de graf-

kostbare versierselen en met de merkwaardige gezichtsmaskers, die waarschijnlijk het levende beeld in herinnering hielden. Een verdere trap van ontwikkeling vinden we in het oude Egypte, waar ze uitgebreid zijn tot een afbeelding van het geheele lichaam, weergevende ook de armen en voeten. Door nu

deze afbeelding over te brengen op een houten of steenen kist, die het lichaam omsloot, en die dus den lichaamsvorm imiteerde, ontstond de z.g. antropoïde sarcofhaag, die meer dan eens recht opgezet als statue dienst deed. Ademen de meeste doodenorden rust en vrede, heerscht er in de mauseleums, crypten, en vorstelijke graftomben een sombere wijdingsvolle stilte, aan de via Appia verrees eens een machtig graf-monument, dat in de dertiende eeuw door de dragers van het vermaarde geslacht Caetani

Lovatelli gemetamorfoseerd werd in een kasteel om er den verwoeden strijd met naburen uit te vechten. In een lezing over antieke grafmonumenten, maakte de heer J. Vürtheim melding van dit in een fort veranderd graf, waarin het adellijk geslacht der Caetani, op het graf van Crassus' schoondochter Caccilia Metella zijn

vermeende rechten verdedigde tegen het geslacht Colonna.

Maar een nakomeling van de Lovatellis heeft het in een harer schetsen „Thanatos” erkend, dat zelfs het graf niet door den dood wordt gespaard en wanneer we in de eeuwige stad de vele vernielde graven aanschouwen,

dan kunnen we wederom citeeren: „The very tombs now vanished like their dead”. En overal, waar we onze schreden richten naar zeer oude doodenorden, we vinden er, „dat menige steen is geweken voor het hout van den in het wild groeienden vijgenboom”. Hoe deze woorden ook voor meer noordelijke streken waarheid bevatten, bewijst het wijdvermaarde „geopende graf” op het „Garten-kirchhof” van Hannover, waar een krachtige berkenboom de ijzeren klammen heeft doen springen en een machtig steen-

GRAFMONUMENT DER FAMILIE DR. FRANZ SCHOENFELD OP HET NORDERFRIEDHOF TE DUSSELDORF.

blok van het voetstuk heeft opgeheven van een graf, dat het tot een bespottig geworden apodictische opschrift droeg: „Dieses auf ewig erkaufte Begräbnis darf nie geöffnet werden”. Zoo predikt dit graf het opbloeiende leven uit den dood, hoe sterven en vergaan slechts een overgang is te noemen tot schooner herrijzenis.

EEN EENVOUDIGE ZWERFSTEEN, OMGEVEN DOOR HEIDE EN DENNEN, DEKT HET GRAF VAN TRIP, DE MAN DIE ZEER VEEL GEDAAN HEEFT VOOR DE MODERNE KERKHOFKUNST. (STÖCKENER FRIEDHOF).

In deze regelen heb ik met u nagegaan hoe de laatste rustplaats van oudsher een oord mag heeten van piëteitsvolle vereering. Van de hunegraven in het Noorden, de pyramiden der Pharao's, van de reusachtige grafmonumenten eens Mausolos en Hadrianus, van Michel-Angelo's graf der Medici tot op onze dagen, loopt de schakel der herinneringsteekens waarin de beste beeldhouwers van een tijd den grooten van een verleden duurzame herdenking verzekerden.

Maar, zegt prof. Victor Höfert, evenals in de groote werken, die uitverkorenen voor uitverkorenen schiepen, de onvergankelijke herinnering bestemd was aan het vergankelijke lichaam, zoo erkennen wij ook in den trouw der herinnering voor de overige niet

vermelden den sterken band die het eene geslacht met het andere verbindt. In de gedenkteekenen voor de afgestorvenen zet een volk zich zelf cultuurmonumenten, en door de omgeving een waardige naturomlijsting te doen zijn, kan er in waarheid een gewijde rustplaats in ons jachtende leven ontstaan, waarvan men kan zingen:

„Hier mag ich gerne weilen
Wo müde Wandrer nun
Von mühevollen Eilen
Im stillen Frieden ruhn“.

Om dit doel te bereiken, is het beslist noodig, dat er een innige samenwerking is tusschen architect en tuinarchitect want ook ten onzent wordt men bij een eenigszins

HET KONINKLIJK MAUSOLEUM VAN HERRNHAUSEN.

critische beschouwing levendig herinnerd aan de woorden van Stettins kerkhofdirecteur Hannig, toen hij ironisch in een lezing te Liegnitz vertelde:

„Als men in het lieve Duitse rijk een kerkhof moet aanleggen, dan neemt men eenvoudig een perceel akkerland, laat dit door den landmeter rechthoekig in rabatten verdeelen, zendt aan den distrikscheikundige een aardmonster en als men iets heel bijzonders wil doen, dan mag de stadstuinman eenige laanboomen langs de paden zetten. Als dan de waterleiding is aangelegd... is het kerkhof klaar”.

Een factor, en wel een van allergrootst primair belang, het uitgangspunt van allen practischen arbeid — de situatie — kan nu door de ontwikkeling van de verkeersmid- den gunstiger opgelost worden dan voorheen. Immers het is mogelijk thans de begraaf- plaatsen aan te leggen buiten het gebied der bouwspeculatie, waardoor de zoo noodige

ruimte verkregen kan worden. Want ruimte- bewerking moet er in groote mate zijn, wil men voldoen aan hoogere eischen van schoon- heid.

Is de waardige behandeling der graven, ondanks alle voorschriften en monopoliën toch het meest afhankelijk van de eigenaars, de omlijsting, het kerkhof in zijn geheele uitgestrektheid, kan door de slechtste graf- bebouwing niet in zijn opzet: wegeaanleg, beplanting, entree en kapel ontwricht wor- den, en daar de plaats der graven in den loop der tijden toch in verschillende handen over- gaat, zoo wordt eer verbetering gebracht in de grafteekenen zelf, dan dat de physionomie van de begraafplaats een andere wordt. Daarom is de eerste aanleg van het aller- grootste gewicht en dient men al wat naar banaliteit zweemt streng tegen te gaan. Zoo kan men bijv. de smakelooze stijve mo- zaik perken in de vormen van de Christelijke geloofsteekens: geloof, hoop en liefde ver-

mijden, want zonder te beweren, dat de ordening der planten door de menschelijke hand moet gemaskeerd worden, kan men toch bezwaarlijk aannemen dat dergelijke symbolische perkvormen de meest ideale zijn.

Nu zijn er in den modernen kerkhofaanleg twee richtingen, die beide hun aestetische waarde bezitten, maar wier combinatie de

Als schoonste schepping in deze richting moet het wereldberoemde Hamburger Friedhof te Ohlsdorf genoemd worden, waar een park-kunstenaar als Cordes door de hooge subsidie van de rijke Hansastad in staat was een 183 H.A. groot doodenoord van allervoornaamst karakter te scheppen.

Vele stemmen verhieven zich echter tegen een dergelijke vroolijke kerkhofopvatting,

HET INWENDIGE VAN HET MAUSOLEUM VAN KONING ERNST AUGUST EN KONINGIN SOPHIE.

oplossing brengt in het vraagstuk der begraafplaatsen-wording. Uit Amerika, waar andere ruimteverhoudingen een vrijere ontwikkeling mogelijk maakten zijn tot Europa gekomen de park-ontwerpen, waarbij op geniale wijze het kerkhof beperkt bleef binnen zekere terreinen, welke omsloten door hoge hagen, dikwijls een intiem karakter dragen. terwijl vijvers, alleëen, doorzichten en fraaie bloemperken, den bezoeker de illusie bijbrengen in een verpoozingsoord te toeven.

beweerden, dat zóó de wijding van het doodenoord week voor een kleurig en fleurig park. Tegenover den parkstijl werd de streng geometrische aanleg geplaatst, die in het Münchener Waldfriedhof zijn meest ideale vertegenwoordiger vindt. Heeft men bij aanwezigheid van een hoog opgaand bosch wel den meest gewenschten factor voor den aanleg van een stemmingsvollen doodenakker, zoo moet men toch niet uit het oog verliezen, dat de meeste steden dezen niet bieden,

en daar er een menschenleeftijd overheen gaat om een boschaanplant tot volste ontwikkeling te zien komen, moest men zich wel tevreden stellen met de overgangsfase „het park”.

Natuurlijk wegen bij een dergelijk park heel andere eischen het zwaarst, terwijl steeds in het oog gehouden moet worden hoe een kennelijke doelmatigheid ons schoonheids-genot verhoogt en hoe de eigenlijke begraafplaats hoofdzaak moet blijven, terwijl de parkaanleg slechts moet dienen om de monotonic te ondervangen en een stille troostvolle omgeving te scheppen, waar men de dooden beweend overal gepredikt vindt:

„Zerfällt und ist
verloren,
Was irdisch musz
vergehn,
Die Kraft aus Gott
geborn,
Wird schöner stets
erstehn.

Het Stettiner Friedhof, dat een oppervlakte van ongeveer 153 H.A. beslaat, laat een

ernstige poging zien, beide richtingen te vereenigen tot een harmonisch geheel, waarbij de regelmatige opzet ons de bekoring geeft van terrassen en doorzichten, en van een aanwezige accidentering der terreinen een ongezocht gebruik werd gemaakt voor een zeer schilderachtige urnenaanleg, waarbij tevens in een bloemrijke boschomgeving de reeds besproken historische afdeeling gevon-

den wordt. Een rustieke met wilden wingerd omgroeide brug is geslagen over een door erratische blokken omgeven dal, terwijl van het hoogste punt, waarop een watertoren gebouwd is, een boeiend doorzicht gevonden wordt over de vier terrassen op de met stemmige bloem- en struikpartijen omgeven vijver, die niet alleen om schoonheidsredenen ge-

graven werd, maar evenals elders een technisch noodzakelijk onderdeel vormt van groote begraafplaatsen. De draineering van een kerkhof is mede een vraagstuk van groot gewicht. Op het hier beschreven Friedhof ligt een buizenet van 8800 Meter lengte met 170 waterkranen, waarvan de totaal aanleg in de laatste tien jaar meer dan 100.000 Mark heeft gekost. De omgeving van de in strengen Romaanschen stijl gebouwde kapel is op weloverwogen wijze met bloemperken getooid, waarbij uitgegaan werd van de gedachte, dat juist hier, waar de smart zich het heftigst openbaart een groep leliën of rozen troostrijk zou werken, en men wellicht Longfellow's woorden zou herinneren, dat bloemen zijn:

Emblems of our own great resurrection
Emblems of a bright and better land.

Afgezien van deze bloembedden, heeft men de meer dan een kilometer lange 40—150 M.

HET „GEOPENDE GRAF” OP HET GARTENFRIEDHOF TE HANNOVER.

breede terrassen een zeer sober karakter gegeven, geheel in overeenstemming met het doel, waarvoor ze aangelegd werden.

Immers zoo lang de maatschappelijke verhoudingen nog niet de gedachte van groote gemeenschappelijke monumenten voor de thans anoniem ten grave dalenden tot een schoone werkelijkheid ziet worden, is het toch troostrijk te weten, dat, zonder merkbare uitwendige teekenen, de fluweelen gazons van het Stettiner Kerkhof met een gezamenlijk groen tapijt der hoop al de minder-bedeelden toedekt, die geen graf door aankoop of huur in voortdurend of tijdelijk eigendom kunnen krijgen. Meen niet, dat het getal derzulken gering is. Dr. W. Hausenstein deelt mede, dat slechts 25% der nagelaten betrekkingen in de Duitsche steden in staat is den afgestorvene te eeren in een zerk of kruis, zoodat 75% onbekend in het graf dalen. En waar het als een feit beschouwd mag worden, dat bij geen enkel volk zoo dikwijls stilletjes naar den doodenakker wordt gewandeld, als in Duitschland, en nergens de kerkhoven zoo schoone getuigen zijn van een liefde, die geen hoop heeft op een belooning, van een trouw, welke door den loop der tijden niet verandert, dan juist bij het duitsche volk, zoo mag men veilig aannemen, dat deze cijfers voor Nederland zeker ook den uitersten norm aangeven.

Het gevoel, dat het beeld van dit gedeelte der Stettiner begraafplaats in mij gewekt heeft, draag ik mede als een kalme stemming. Wanneer we erkennen, dat een landschap is als een zielstoestand, dan moet ook de psy-

chologische schoonheid er van op ons een indruk maken. Hoe openbaart deze zich aan ons? In den eersten indruk is steeds een geheel, een eenheid te vinden, in den tweeden lost deze zich op in een veelvuldigheid, of beter gezegd, wij zelf lossen ze op en formeeren uit het groote geheel schoone deelen, waarvan de schoonheid bijna altijd tot ons spreekt door de lijn, die dan niet moet worden opgevat als een verbinding van twee punten, maar veeleer als de samenvoeging van een gebaar en een houding. Het is juist dit karakter, dat haar een krachtige uitdrukking geeft, dat ons boeit en ontroert.

Wel blijft deze werking meestal onopgemerkt, omdat zij van vluchtigen aard is, en wij ons niet den tijd gunnen om haar te ontleden, maar wanneer we haar bestudeeren, dan zal het ons niet moeilijk vallen ze te ontbinden in eenige typische, gemak-

kelijk te begrijpen verschijnselen. Wanneer we inwendig rustig en stil zijn en we trachten de schoonheid van de wereld te verstaan, dan zal het ons ook duidelijk worden hoe tusschen begin en eindindruk een wonderrijk leven ligt, een scheppen van ons zelf, dat de indrukken voor ons dieper en rijker doet zijn.

Evenals een treurend ontmoedigd, neerslachtig man, in zijn vorevergebogen houding, zijn kromme knieën en de zwaar langs het lichaam neerhangende armen in de vallende lijn de droefheid zijner ziel uitdrukt, zoo vindt men deze terug in de buigende takken van den treurwilg, die wijzend naar de aarde van waar ge gekomen zijt, schijnen

DE RUSTIEKE BRUG IN DE URNENAFDEELING VAN HET STETTINER FRIEDHOF.

te zeggen: „Stof zijt gij en tot stof zult ge wederkeeren”.

En de melancholieke eeuwiggroene Taxus-boomen, de blauwe Retinospora's, de glanzige zevenboomen... ze treuren en weenen met de droeven bij het graf der ontslapenen; zij schijnen met de overblijvenden mede te voelen.

Uit dauwige grasvlakten rijzen ze, breed en frisch, de 112-jarige treurwilgen, beheerschend met hun machtige bladerenfontein een groot gedeelte van den Stettiner aanleg. Ginds in de gemeenschappelijke doodentuinen vormen hooge pyramide Chamaecyparissorten massale groepeeringsen en dichtbij staat men verwonderd over den rijkdom der stemmigeschaakeeringen van staalblauw en zilverwit tot geelgroen toe. Wanneer ge, bij schemeravond daar toeft, dan zal zulk een beplanting u toeschijnen als de door levensleed wanhopige ziel

van een zoon, die zijn moeder verloren heeft, als die van een vader, die zijn eenigst kind beweent en de zwijgende cypressen en grauwe Juniperus zuilen zullen u niet opbeuren, maar dieper zullen ze u uw smart doen gevoelen.

Maar een laatste rustplaats moet den bezoekers ook zoo met het verleden verzoenen, dat:

...im lautlosem Verstehen

Sie den Trennungsschmerz vergessen.

En de zuilvormige loofboomen die als vrije individuen in de opwaartsche richting van hun takken een overgang van den samenhangende vaste aardbodem, in de losse onsamenhangende lucht, van het donker in het licht symboliseeren, zeggen dat in de eeuwig fluissterende bladen der slanke populieren: „Daar-

boven bij God, daar zult gij uw geliefden weder vinden”.

Op meesterlijke wijze is door een weloverwogen beplanting, waarbij groote waarde tevens gehecht werd aan de rust en kalmte van gazons, aan den doodenakker te Stettin, een wezenlijke schoonheid gegeven, die tot berusting brengen zal, denkend aan het „Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis”.

Maar niet ieder luistert naar den voorjaarswind, die de Taxushagen doet huiveren van lenteweelde en die duizenden goud-

gele korreltjes meevoert, de lucht bezwangert met millioenen levenskiemen, niet ieder geniet er van de bloedroode katjespracht der lorken te midden van het sappig weke lentegroen, want de mysterieuse schoonheid, die in zulk een doodenoord gevonden wordt in het contrast van teer eendagsleven en stoer oud eeuwigdurend naaldengroen is slechts voor de ingewijden in het natuurleven.

DE ERNSTIG-SOBERE BEPLANTING DER LEICHENSTEG OP HET KERKHOF TE STETTIN.